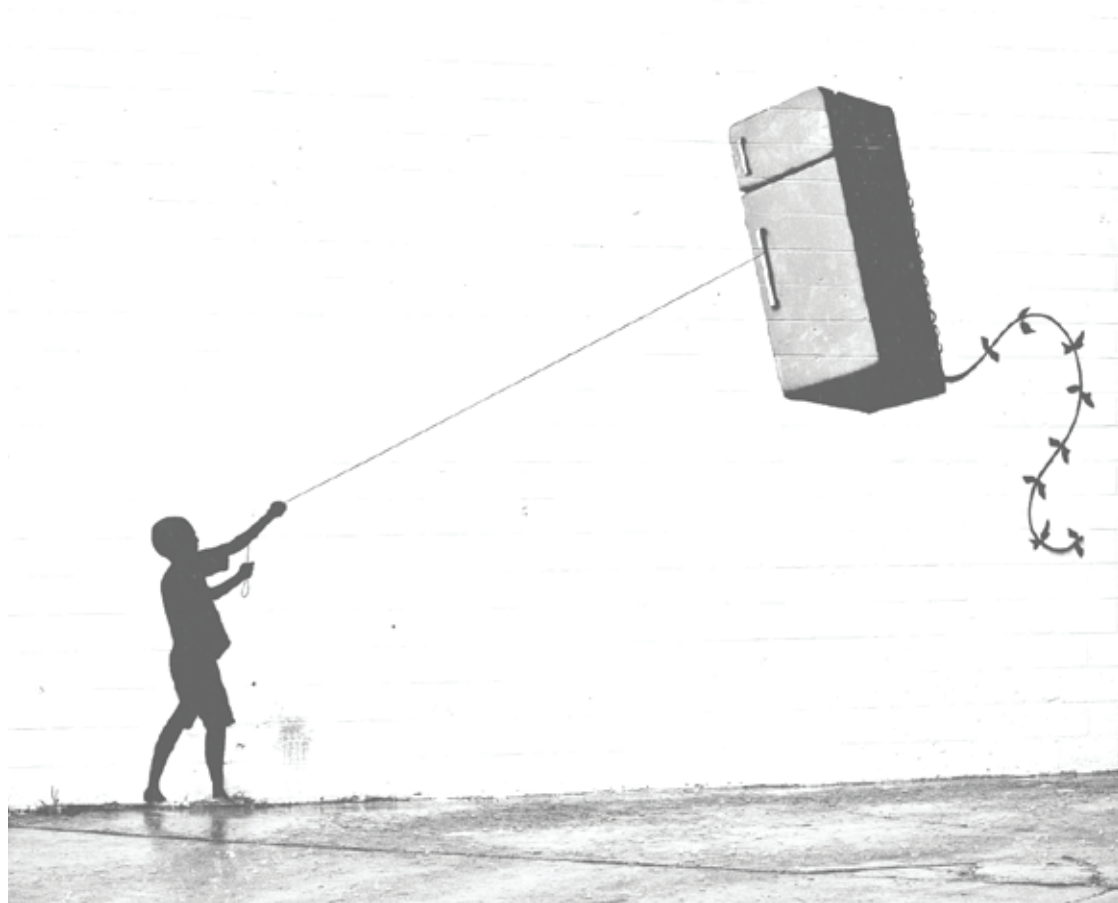

Kiss Viktor

A LEÉRTÉKELT TÁRSADALOM

Az új évezred első évtizedének végére – hosszas és fáradságos munkával – hasonló helyzetbe kormányoztuk magunkat, mint az előző rendszer párt- és bürokratikus elitjei a nyolcvanas évek második felére. Arról az ideológiai-szellemi agóniáról van szó, amely a rendszer központi törekvéseinek folytatását éppúgy lehetetlenné teszi, mint az irányváltást s ezek felülvizsgálatát. Hiszen gondolati krízisről nem csak akkor beszélünk, ha a konkrét, egyéni, partikuláris cselekedetekkel és célokkal kapcsolatban elvész az az igény, hogy egy általános magyarázó koncepcióban értelmezzék őket. Hanem akkor is – ami még ennél is veszélyesebb –, amikor a társadalom tagjai úgy vélik, hogy a nyilvánosan hirdetett univerzális magyarázó- és rendezőelvek nincsenek fedésben a valódi történésekkel. Vagy mert a kedvező helyzetben lévő szereplők és csoportok szándékosan félrevezetésre és saját pozícióik kiaknázására használják a közkezen forgó eszméket, vagy mert ezen ideológiák gyökereken ellentétesek az alul lévők, a többség, vagy az (úgymond) ésszerűen gondolkodó polgár elgondolásaival a világról – amelyeknek politikailag nem lehet érvényt szerezni. S kár lenne tagadni, hogy elmúlt évtizedeink magyarázóelveivel – a rendszerváltással, az integrációval, a felzárkózással, a globalizációval, a kapitalizálódással, a liberalizmussal, a demokratizmussal, a szakértelem és pragmatizmus jelszavaival, a plebejus alapállással, pláne a republikánus összetartozás pátozásával (például a cigánygyűlölet kérdésében), vagy éppen a baloldalisággal és a nacionalizmussal – éppen hasonló történt: nyilvános, hivatalos és megszokott ideológiáink minden hitele elveszett, minden mozgósító ereje odalett, s a társadalomtól elszakadt politika és a komprádor elitek szimbólumává váltak. Jelenlétüket nem kérdőjelezi meg, de nem is veszi túlzottan komolyan őket senki.

IDEOLOGIAI-SZELLEMI AGÓNIAINK TERMÉSZETRAJZA

Ilyen helyzet utoljára talán 1989 előestéjén volt, ezért kell az elemzőnek komoly felelősséggel nyúlnia ideológiai agóniánk kérdéseire. Miközben ugyanis Magyarország 1985–88-as és jelenlegi helyzetét badarság volna azonosnak tekinteni, mégis nagyban hasonlatosak azok a problémák, amelyek bénítják a politikum és a racionális diskurzus szféráját. Azzal együtt, hogy minden történelmi analógia sántít valamelyest, bizvást állíthatjuk: 1988–89 és 2008–09 között leginkább az a hasonlóság, hogy a hatalmon lévők és a társadalom egyaránt harapófogóba került. Mert miközben egyik oldalról a „felül lévők” ugyan felmérték, hogy a társadalom aktívabb részvétele nélkül már nem képesek úrrá lenni a problémákon, aközben képtelenek szakítani stratégiáikkal, hatalomgyakorlási technikáikkal és válságkezelő doktrínáikkal. Másik oldalról, az „alul lévők” éppen ez utóbbiak miatt váltak képtelenné a társadalmi-szellemi folyamatokban való aktív részvételre, a politikai kezdeményezésre, és éppen a „felül lévők” személye, gondolatvilága és pozíciója elfogadhatatlan és követhetetlen számukra.

S ez független attól, hogy a rendszerváltás előtti pillanat három alapvető feltétele jelenleg egyáltalán nem adott ahhoz, hogy a patthelyzet kezelésének akkori útjaiban bízassunk. Először is: jelenleg nem létezik olyan rendszerváltásban gondolkodó szellemi-értelmiségi-kulturális közeg, amely felvázolhatná egy, a társadalom számára kívánatos

rendszerutópia körvonalát. (A szélsőjobbaldali mátyásos, turulos, alkotmányozó magyar giccskultúra nemkívánatos.) A szellemi-kulturális élet idehaza éppen hogy maga is része az ideológiai agóniának, amennyiben jobbra ennek a rendszernek az alapeszméit idealizált formában állítja szembe a hazai viszonyokkal állítólagos alternatívásként és kritikaként – ennek során pedig éppen azokban a romantikus vágyálmokban osztozik, amelyeket az elitek is a magukénak vallanak. Másodsor: jelenleg a politikai és kulturális, illetve gazdasági elitcsoportok integráltsága igen magas, ami azt jelenti, hogy nem léteznek olyan erős pozíciójú szereplők, amelyek úgy éreznék: a jelenlegi helyzet fennmaradása hosszú távon teljes ellehetetlenülésükkel fenyeget. Ennek jó példája a nagy pártok köré csoportosult „nómenklatúrák”, think-tankek, alapítványok, intézetek és klientúrák rendszere, amelyek kedvezményezettjei soha nem egy megváltozott status quóban, maximum csupán egy kormányváltásban érdekeltek. Ezek sikeresen tolják intézményes körön kívülre a magányos másként gondolkodókat (vagy kényszerítik őket az értelmiségi proletár méltatlan helyzetébe; tehetségtől szinte teljesen és gerinctől kisebbrészt függetlenül), hiszen az udvari médiák, a szekértáborosodott sajtó, a pártfinanszírozású és elkötelezett tudományos kutatóhelyek és a legbutább mainstream célokat (pl.: Life Long Learning) vállaló felsőoktatás mögöttük áll ebben. Ez a másként gondolkodást egzisztenciálisan és infrastrukturálisan is atomizálja. Végezetül: 2008 Magyarország számára az EU-csatlakozás, a felzárkóztató források, a globális gazdasági környezet és saját reformlehetőségei és a világgazdaság újabb és újabb krízisei olyan „objektív” esélyeket és kényszerpályákat kínálnak, amelyek kihasználása és végigjárása látszólag csak „szubjektív” akadályok leküzdésén múlik a technokrata és elpiacosodott szellemi és politikai vezető csoportok tagjai szerint. S ebben az elképzelésben bizony osztozik a kormányhoz és az ellenzékhez közel álló oldal egyaránt. Az objektív egyéni mobilizációs esélyek kihasználásának vágya pedig a szereplőket befelé, és nem kifelé hajtja akkor is, ha mégoly radikális és sürgető szövegeket fogalmaznak meg a fennálló viszonyokkal szemben – hiszen maguk is bíznak a dolgok „kifutásában”, aminek irányítói és haszonélvezői pozícióira egyaránt vágynak.

Egy ilyen helyzetben a szellemi agóniát kívülről megtörő erőközpont megjelenésére igen kevés az esély, ennyiben messze rosszabb a helyzet, mint 1988–89-ben. Mindez azonban nem jelenti, hogy a szellemi megújulásra ne volna ugyanakkora *szükség* és *igény*. Ami ugyanis mégis összeköt a hajdanvolt idősokkal, az az, hogy az elitek maguk is érzik: hivatalos ideológiáik és világmagyarázataik a társadalom számára kiüresedtek, elidegenedettek – erre azonban nem a helyzet felszámolásával, hanem permanens reformjával kísérelnek meg válaszolni. Ezzel azonban csak elmélyítik gondolati agóniánk riasztó tüneteit. A hazai közélet egyre túlideologizáltabbá válik: a magyar politikai és szellemi szféra osztozik minden ilyen közeg legnagyobb hazugságában, amennyiben az őshonos politikai és értelmiségi elitek éppen úgy nem veszik észre, mint a nyolcvanas évek államszocialista elitcsoportjai, hogy nem az ideológia modernizációjára, fogyaszthatóvá tételére vagy hatékonyabb gyakorlati lebontására van szükség. Nem is arra, hogy a valósághoz, a szakértelemhez, a nyugati mintákhoz, a modernhez apelláljanak saját korábbi ideológiáikkal szemben. Hiszen ezen a két úton végső soron csak azt takargathatják, hogy a problémák tényleges okával képtelenek szembenézni.

NÉP ÉS ELIT

De hogy jutottunk idáig? Valószínűleg kevés dolog van, amiben szinte mindenki egyetért társadalmi helyzettől és politikai beállítódástól függetlenül a kétezres évek Magyarorszá- gában – de kétségtelenül ezek közé tartozik a „nép” és a „politikai-szellemi-gazdasági eli- tek” eltávolodásának tétele. Eszerint az átmenet során a társadalom többsége elidegene- dett a politikától, a hatalmat monopolizáló szűk csoportosulások pedig tömegtámoga- tottság nélkül még inkább saját különérdekeiket kezdték képviselni az átmenet levezény- lése során. Szinte eszmeáramlattól függetlenül tekintik a korrupciót, a klientúraépítést, az informális kapcsolatokra alapozó csoportképzési folyamatokat rendszerspecifikusnak, ame- lyek célja az össztársadalmi szinten szűkös források bőségessé változtatása. Valamilyen for- mában minden elemzésben megjelenik az a gondolat is, hogy a rendszerváltás folyamata a helyi komprádor elitnek kollaborációjával a hatalom átmentése és újraosztása volt. Meg- jelennek az elit-összesküvéselemlétek, amelyek azt akarják bebizonyítani, hogy a hatalom csoportjai a színpad mögött egyeztetnek egymással a nép feje fölött, s pontosan kijelölik, hogy a nép meddig szólhat bele a dolgokba. Vagy azt, hogy a politika a külföldi (és a hazai) tőke szolgálatában áll, s eszközül használja a „népet”. A (neo)liberális ideológia nevében lét- rejövő cinikus, az erősek oldalán álló, a status quo védelmezését szolgáló szakértői kon- szenzusról nem is beszélve, amely akkor hivatkozik versenyre, integrációra, globalizációra, reformra, költségvetési megszorításra, ha épp arra van szüksége. Végezetül elhangzik a megfellebbezhetetlen folklorikus érv, hogy ami itt végbement, arról a népnek halvány fogalma sem volt, nem tudta, miről van szó, nem kérték a beleegyezését.

Az elemzők többsége szinte megingathatatlan abbéli meggyőződésében, hogy a politikai-gazdasági elitcsoportok rendszerváltó ideológiái nagyrészt arra szolgáltak, hogy lepelként elfedjék ezeknek a csoportoknak mindazon törekvését, amely az erőfor- rások megszerzésére, a hatalmak és esélyek bebetonozására, a saját informális és tőkés hálózatok kiépítésére és vezető pozícióik kieroszakolására szolgáltak. Az átmenet ideo- lógiájáért „ki-ki” harcot folytató elitcsoportok a háttérben a lapok leosztásán fáradoztak, s annak kínálkozott nagyobb esély, aki jobban és inkább tudta igazolni politikailag, esz- meileg és morálisan is tevékenységét. Ez a nézőpont azonban nem csak azért veszélyes, mert egy olyan „materiális” logikát feltételez az átmenetben, amely érvényteleníti mind- azokat a „szellemi” törekvéseket, amelyekből az átmenet szándékait és céljait egyáltalán magyarázni lehetne a politika szintjén – tehát illegitimnek minősíti az egész elmúlt két évtizedünket. Hanem azért is, mert a „nép” és az „elitek” közötti szakadékot magyarázza félre, azt sugallva, mintha a rendszerváltás a néppel szembeni áruulás lett volna, ezért az egész ügyet – a szélsőjobb szavaival – „meg kell ismételni”, vagy éppen – a retrográd baloldallal – „el kell felejtetni”.

A „nép” és az „elit” szembeállítás persze ebben a formájában legalább annyira régi szellemi tradíció nálunk, mint a politikai radikalizmus, a modernizmus vagy a demokratiz- mus; s bizony volt elég okunk arra, hogy ezeket évszázadokig ne válasszuk el egymástól (Szabó 2003). Azonban ezt a kártyát elővenni egy magát éppen radikálisnak, demokratának

és modernizálóknak tekintő politikai folyamattal („az átmenet”) folytatását követelve felet-
több veszélyes, még ha tartalmaz is sok részigazságot. A hazai populista jobboldal a rend-
szerváltást eláruló „elitek” és a rendszerváltástól sokkal többet váró „nép” szembeállítását felhasználva egyre inkább olyan szellemi viszonyokat teremt, amelyben nem történik
más, mint a régi ideológiai klisék korlátlan felhasználása önkényes nacionalista-fasisztoid-
egyenlőség-ellenes (radikális?), populista (demokrata?) és a gazdaság átmozgítását köve-
telő (modernista?) átokfutásokhoz. Az elitellenesség ebben az esetben könnyen válhat
öncéllá, aminek már semmi köze a fenti értékekhez, sőt éppen a demokrácia, a modernizá-
lás és a tényleges fordulat ügyével él vissza fű alatt a „nép nevében”. Nem elsősorban arról
van szó, amit Tamás Gáspár Miklós (2005) foglal össze egyik elemzésében, hogy „antikapi-
talista jelszavakat ellenzékben mindenki szívesen hangoztat, de »éles helyzetben« az ellen-
zék is megszeli, hogy „a hatalmi csoportok hitelesen számot tudnak-e adni arról, hogy
tényleg a megfelelő oldalon állnak”. A valódi kérdés az, hogy a nép és az elitek „elszaka-
dása” mire vezethető vissza ténylegesen. Mert az „árulás”, az „összeesküvés” és „különérdek”
hipotézise éppen úgy igen veszélyes és hamis, mint a „küldetéstudat”, a „szolgalelek”, vagy
az „eredendő antidemokratizmus” valamifajta transzcendens feltételezése.

A nép-elit szembeállítást az elitek árulásával magyarázó elképzelés – amelyben a rend-
szerváltás ideológiái csak a púder szerepére kárhoznak, amitől nem látni a lényegét –
éppen maga jelenti a fát, amelytől nem látszik az erdő. A rendszerváltás ugyanis, bár a „nép
nélkül” ment végbe, minden kétséget kizáróan azonban a „nép érdekében”, a népre hivat-
kozva. S ideológiai csődünk oka nem abban keresendő, amiben az elit hazugságokat terjesz-
tett, hanem abban, amit nagyon is komolyan gondolt. A rendszerváltó politikai osztálynak
ugyanis egy olyan stratégiai kérdésben kellett döntést hoznia, amely az elmúlt húsz évün-
ket gyökeresen befolyásolta, alapvető arculatát meghatározta. Ez az átmenet legnehezebb és
legfájdalmasabb politikai kérdése volt – ami persze egyenesen következett abból a szellemi
kérdésből, amely arra vonatkozott, hogy az „első hat hónapunkból” levezethető-e a folytatás.
S ha ebben tévedtek, az bizony az egész politikai garnitúra közös „sara”.

Amikor ugyanis az egyes politikai oldalak kialakították viszonyukat a „néphez”,
arra is feleletet kellett adniuk, hogy *a népet a múlt, vagy a jövő „tényeihez” sorolják-e*. Az elit-
vezérelt átmenet legdöntőbb sajátossága az volt, hogy a tárgyalásos folyamat eredménye-
ként megteremtették azokat a kereteket, amelyek között az új demokrácia működhet, és
hozzá kellett látni nem csak ezeknek a kereteknek a kitöltéséhez, hanem felhasználásuk-
kal a társadalom és a gazdaság gyökeres átalakításához is. A stratégiai kérdés számukra úgy
vetődött fel, hogy ezt az átalakítást véghezvihetik-e *népre támaszkodva*, vagy csak a nép
egyértését megszerezve. Számot kellett adni arról, hogy a nép a rohamosztag élén halad-e,
vagy csak követi az előtte hordott zászlót, esetleg még arra sem hajlandó. Ma már nehéz
megállapítani, hogy a társadalom vagy a politikai-értelmiségi elitek kiábrándultsága volt-e
nagyobb ezen a téren, de tény: az elitek rövid távon előreszaladtak saját útjukon, a társada-
lom pedig mindezt még lereagálni sem tudta. Meg kellett tanulnunk: a nép csak forrada-
lomban képes „vezetni” az eliteket, a mi átmenetünk azonban éppen forradalommal nem
akart válni; ebben az egyben egyértetettek a társadalom széles tömegei és az új pártok

kezdeményei. A kádári osztályhatalmát az új világban kereső értelmiség persze élcsapatként és meggazdagodni vágyó kispolgárként asszisztált is ahhoz az elgondoláshoz, ami számára nyilván központi szerepet tartogatott, hiszen sok tekintetben – a technokrata rétegeket nem számítva – 1989-ben ő birtokolta az újítás és az értelmezés monopóliumát. *Értelhető, ha az átmenet során a „ki vezet?” kérdése újra fontosabbnak tetszett, mint a „ki uralkodik?” problémájának mindig gyanús feszegetése. Amit a kiépülő képviselői demokrácia intézményrendszere és a szabadságjogok de jure garantálása automatikusan megoldani látszott. Húsz évünkbe tellett, amíg beláttuk: de facto ebben hatalmasat tévedtünk.*

Az 1989 óta eltelt időben a politikai-szellemi és részben gazdasági elitcsoportok kivétel nélkül úgy érezték, hogy az átmenet aktuális állásához képest a társadalom le van maradva, hogy miközben ők az „új” színvonalán állnak, a társadalom túl „régji”. Közöttük furcsa módon éppen abban mutatkozik a legkisebb különbség, hogy ezt a helyzetet mivel magyarázzák: természetesen az ancien régime tudati-ideológiai-pszichológiai-mentális béklyóival. (Ami persze csak azért abszurd, mert a társadalom meg az elitekben nem lát semmi újat.) Anélkül, hogy ebbe részletesebben belemennénk: a jobboldal egy elbutított országot lát maga előtt, amelyből kiölték az erkölcsöt, a nemzeti érzést, a vallást, a szolidaritást. A liberálisok technokratikus világnézete a versenyt, az öngondoskodást, a teljesítményelvet, a tudást hiányolja az előző negyven évből; így a társadalom széles tömegeit egyszerűen nem tekinti kompetensnek a stratégiai kérdések megoldásában. De a baloldal is, amely leginkább kulturális közösséget vállal „Kádár népével”, a „népet nem lehet leváltani” elv nevében követeli, hogy a modernizáció során legyenek tekintettel a társadalom „helyzetére”, ezért a legkevesebb fájdalommal és megrázkódtatással vezényeljék le a szükséges átalakításokat; ebben pedig nyilván benne van az a meggyőződés, hogy a társadalom maga nem modernizátor, hanem csak a változások elszenvedője vagy haszonélvezője.

A LEÉRTÉKELT TÁRSADALOM

Mindebben azonban az igazán lényeges nem az, hogy a „demokratikus bolsevizmus” jelenségei (Szerdahelyi István remek szófordulata) hogyan szolgáltatták ki a népet a rendszerváltó elit törekvéseinek (Szerdahelyi 2005). Hanem ahogyan az átmenet során szinte mindennapi rutinként rúgták fel a néptől az érdekszervezeteken át, a civil társadalom közvetítésével, a nyilvánosság racionális arénájával a politika irányába vezető „klasszikus szolgálati utat”, amelyre a nyugati demokráciák akkor is oly finnyásak, ha azért a „demokratikus deficit” tárgyában ők sem éppen szeplőtlenek. A Robert Dahl (1996) által pluralizmuskritériumként emlegetett hatalomgyakorlási piramis „feje tetejére” állítása persze sok tekintetben jogos volt, különösen azon csoportok szemszögéből, amelyek a rendszerváltásban kulcsszerepet töltöttek be.

Mára szinte közhelyszámba mennek az ezzel kapcsolatos vélekedések – amelyeket az elitek oly előszeretettel hangoztattak, és az értelmiség, a nyilvánosság és a civilek oly szolgáian visszahangoztak. A szakszervezetek és érdekvédelmi szervezetek egészen 1989-től kezdve úgy jelentek meg, mint a status quo minden körülmények közötti védelmezői,

s ebben nem csak a saját hatalmukat az MSZP-re akaszkodva átmentő államszocialista szakszervezeti bürokráciák a ludasak. Kétségtelen tény az is, hogy a hatalom állandó reformmániáival szemben szinte folyamatosan felsorakoztak a különböző ágazati szakszervezetek, kamarák, szakmai érdekcsoportok és informális kollegiális körök. A rendszerváltó elitcsoportok tehát ezekben nem láthatták saját szövetségeseiket, különösen azután, hogy az átmenet első fél évtizedében olyan sikertelenek voltak az érdekvédelem pártos átideologizálásában. De éppen így nem bízhattak a racionálisan szervezett civil társadalom támogatásában sem, hiszen az ancien régime legnagyobb hibájaként éppen azt tudták be, hogy a társadalom tagjaiból kivészett a civil kurázszi, vagyis az érdeket az érdekeken túlmutató kontextusban is megjeleníteni képes gondolkodásmód, a felelősségvállalás, az autonómia és a kritikai részvétel mentalitása. A „megélhetési civilekké” alacsonyított maroknyi aktivista és szervezet inkább szolgálta a hatalom önlegitimációját, mint a valódi társadalmi elfogadottság növelését, s ennek bizony komoly ára volt. Hiszen a politika és a partikuláris érdekek jelenléte a legtisztességesebb törekvéseket is gyanúba sodorta, s ezzel a polgárokat még inkább távol tartotta ettől a szférától. Valódi érdekszervezetek és civil szféra híján pedig a nyilvánosság sem működtethető, különösen Magyarországon, ahol is az elitcsoportok a kezdetektől ádáz harcot vívtak a néma társadalom „megdolgozásának” egyetlen eszközeért: a médiáért. A nyilvánosság a politika számára szócsőként jelent meg, mert nem volt, aki megvédje ettől: s persze a történetnek nem túl rózsás eleme az értelmiség behódolása annak a politikának, amelytől azt remélhette, hogy a szellem világán belüli harcokat majd „külső” eszközökkel segít megoldani.

Hosszasan sorolhatnánk, hogyan értékelték le az átmenet során a „néptől” a „politikáig” vezető út valamennyi állomását, s ennek bizony nem csak azt köszönhetjük, hogy utóbbi szinte egyeduralomra tett szert olyan szférákban is, ahol amúgy semmi keresnivalója nem volna. Az érdekszervezetek alulfejlettsége – amely bizony sok tekintetben az eliteknek is érdeke volt, hiszen ebben az esetben sikeresebben menedzselhették le a tőke érdekében tett szerkezetváltást és szanalást –, a civil társadalom kiüresedése, illetve a nyilvánosság szertilissé válása nem egyszerűen kiszorította és elrettentette a népet, hanem egyszerűen lehetetlenné tette, hogy a nép társadalommá szerveződjék. Hiszen az út az érdekek sokféleségének, a felismerések partikuláris igazságának és az elvek és célok nagy-szerűségének kavalkádjából vezethetne csak a polgári aktivitás, a nyilvános viták terepéig, s onnan a kormányzati és szakpolitikáig, vagy éppen a kritikai társadalmi alternatívák megjelenéséig. Már ha a demokrácia, mint ideál, részét képezi a jövő Magyarorszájáról szóló vízióinknak, s nem csupán módszernek tekintjük arra, hogy mindenkori uralkodó elitejünk valahogy elfogadtassák magukat az országban lakó felnőttek sokaságával.

Különösen annak tudatában, hogy a rendszerváltó elitek nem csak a „népet” minősítették elmaradottnak, nem csak a „társadalmat” tekintették megjelenési formáiban illegitimnek, de kezdettől fogva támadást indítottak az „ország” kollektív identitásának hagyományos megjelenési formái ellen is. S ebben bizony a „kozmpolita-neoliberális” oldal próbálkozásai, valamint a „nacionalista-keresztény” kurzus képviselői mellé napjainkra felsorakozott az úgynevezett harmadikutas mainstream baloldal is, amely éppen annak

folytathatatlanságát hirdette, hogy „egyszerre legyünk Kádár országa és egy modern, a globalizációban versenyképes nemzet”. Választani kell aközött, akik voltunk, és akiknek lennünk kell – mondja; s ez bizony nem igazán elfogadható tézis a társadalom számára. Amely egyrésztől nehezen viseli, hogy sikeressége feltételül akarják szabni neki, hogy mindenről lemondjon, ami jellemzi, és amiben hisz. Másrésztől bizonyos értelemben ma is úgy gondolja, hogy saját maga – hiszen az elitek egyedül hagyták – képes volt kialakítani egy olyan keretet, amely az új viszonyokat betöltve legalább – úgy-ahogy – működik.

A CSENDES RENDSZERVÁLTÁS ÉS A FOGYASZTÁS TÁRSADALMI IDEOLÓGIÁJA

A politikai-szellemi elitek saját csapdájukba léptek: hiszen olyan sikeresen ebrudáltak ki minden, az övékétől eltérő ideológiát saját szférájukból, hogy maguk is elhitték, nem maradt konkurenciájuk. Olyan sikeresen diagnosztizálták és tartották fent a társadalom passzivitásáról, némaságáról és elmaradottságáról szóló téziseiket, hogy elvesztették a képességüket arra, hogy egyáltalán a társadalom ideológiai tendenciáit észrevegyék, és komolyan számoljanak velük. Mi sem bizonyította ezt jobban, mint nagy belpolitikai katalizmánk, a március 9-i hármás népszavazás. A „három igen” üzenete ebből a perspektívából nézve ugyanis éppen az, hogy nem oldhatjuk meg ideológiai agóniánk problémáját, ameddig nem vagyunk képesek megérteni annak természetét. A népszavazás nem pusztán a hazug és elidegenedett politika elleni demonstráció volt ugyanis, ahogyan az ellenzék beállítja. És nem is a deprivált véglények zsigeri tiltakozása minden ellen, ami a pénztárcájukat kedvezőtlenül érinti, vagy épp a kormányzati kommunikáció átmeneti csődje.

Arról a társadalmi ellenideológiáról és -gondolkodásmódról van szó, ahova a magyarok – az elitek ideológiai agóniájával párhuzamosan és annak köszönhetően – az elmúlt két évtizedben visszahúzódtak. Arról a mérhetetlen kontraszelektív ideológiai fejlődésről van szó, amelynek során a szélesebb tömegek mindent kivontak saját szellemi-gyakorlati reflexiójuk hatása alól, amelyről úgy érezték, nem az ő felségterületük. Így kerültek ki a szabadság és demokrácia klasszikus ügyei horizontjukból, s engedték át őket az egymást öncélúan marcangoló politikai elitcsoportoknak. Így kerültek ki a munkavállalói ügyek, amelyekről azt gondolták, úgyis az új erősek, a multik, a kormány és a harácsoló magyar kis- és középvállalkozói réteg dönt bennük. Az emberek végül az egész gazdasági rendszer kérdését is ad acta tették: elfogadva azt a felülről is erőltetett álláspontot, hogy a globalizáció, a rendszerváltás, az integráció gazdasági folyamatai a technokrácia hatáskörébe tartoznak, s nekik nincs lehetőségük beleszólni a piacgazdaságunkat működtető elvekbe és azok hatókörébe.

Az elmúlt két évben mind liberális, mind baloldalon számtalan illúzió fogalmazódott meg az úgynevezett neoliberális politika megjelenésével kapcsolatban. Úgy tetszett, hogy amennyiben egy ilyen irányzat kormányzati pozícióba jut, képes lesz felkavarni az állóvizet. Hiszen a neoliberalizmus egy olyan nyílt osztályideológiának tekinti önmagát, amely tőlünk nyugatabbra szükségszerűen osztja meg a társadalmakat. Hazai változata, amelyet a kormányzati reformok során megpróbáltak képviselni, alapvetően nem különbözik

ettől. Éppen úgy a közszolgáltatások piacosításában, az állami és szociális kiadások csökkentésében, a munkavállalók közötti verseny fokozásában, a hatékonyabb gazdasági környezetben, a nemzetközi nagytőke kegyeinek elnyerésében, a kapitalizmus napos oldalán álló társadalmi csoportok kezdeményezésében és eredményeik össztársadalmi kisugárzásában, valamint az emberek erőszakos átkondicionálásában látja a siker kulcsát, mint az ennek a politikának a válfajai bárhol a világban. A hazai kormányzati elitek ezt a politikai akaratképzés eszközeivel a legtisztább formában jelenítették meg, függetlenül attól, hogy eredetileg számtalan más, harmadikutas, populista vagy szociáldemokrata elem is részét képezte volna a folyamatoknak. Azt remélték, hogy a társadalom nyugatias rétegei, a saját magukon a hatalmas állami elvonást, a „lusta Magyarországot” koloncnak érző vállalkozói és középrétegek, a modernizáció szükségességét felismerő értelmiség, az új esélyeket látó szakmai körök, szakpolitikai szereplők és fogyasztók és az elitek szövetsége segítségével „kihúzzuk saját hajunknál fogva magunkat a gödörből” (Gy. F.).

Ahogy a baloldal is így vélte, csak éppen hozzátette még: ennek a folyamatnak része lesz az alul lévők öntudatosodása, önvédelme, amely egy új társadalmi erő megjelenéséhez és a mozdulatlan többség feléledéséhez vezet majd. A március 9-i népszavazás bebizonyította, hogy a liberális és baloldali várakozások tévesek voltak mind a kormánypolitika társadalmi bázisának, mind az újkapitalizmus társadalmi ellenzékének kiépülése szempontjából. Egyikőjük sem ismerte fel – s ebben bizony a populista jobboldal sem különbözik tőlük –, hogy *a kormányzati reformok azért verték ki a biztositékot a társadalomban szinte réteghelyzettől függetlenül, mert beletenyereáltak azokba a területekbe, amelyeket a lakosság az eltelt két-három évtizedben saját magának foglalt le.* Ez a foglalás nem magyarázható a hagyományos „kivonulás” jelenségével, mert nem a túlélés, a megadód alkalmazkodás, az önvédelem, a passzivitás jellemzi. Éppen ellenkezőleg: az egyéni kezdeményezések és szellemi aktivitás területéről beszélünk, ahova éppen a mobil társadalmi rétegek koncentrálik energiájukat.

Az elitek (és paradox módon a status quo legádázabb kritikussai) gyakorta nem veszik észre, hogy a mélyben a hazai újkapitalizmusnak nagyon is kialakult egy sajátos ideológiai arculata. Ezt a nép alakította ki, s ugyanazokra a kérdésekre is választ próbál adni, amelyekre a kormány reformjai radikális neolibertális válaszokat kerestek. Kevés nagyobb tévedése van hivatalos gondolkodásunknak, mint az, amely szerint a társadalom szellemi-mentális állapota 1989 előtti volna. Az emberek gondolatvilága nagyon is az újkapitalizmus sikeres (ne túlozzunk: használható és egyéni előrejutást kínáló) leképezése, amelyet nem szívesen cserélnének fel a kormányzati reformpolitika piaci fundamentalizmusára. (A jobboldal bezárkózó/nacionalista/kulturális elitpolitikájára, vagy a baloldali antikapitalista forradalmi romantikára sem, de ezt már többször kinyilvánították.) Ennek ugyanis nem a „piac” (ami ellen be lehetne zárkózni a nemzeti határok közé, vagy támadást lehetne indítani egy globálkapitalizmus elleni offenzíva keretében), hanem *a „fogyasztás” áll a középpontjában.* A magyar ember nem is gondol semmit arról, hogyan kellene működnie egy számára ideális kapitalizmusnak vagy egy nem kapitalista társadalomnak; az ő életében a verseny, a szabad kezdeményezés, a hatékonyság, a vállalkozás, a civil kurázsizs, a nyilvánosság,

a közpolitikák (az őt közvetlenül érintő kérdések), az érdekvédelem, az önszerveződésen alapuló közösségek és hasonlók egyszerűen nem játszanak szerepet. A „piaci társadalom” nem létezik, szemfényvesztés, elvei belevesznek a nyomorúságba, a korrupcióba, az informális tradíciókba, a hatalmas államba, az önzésbe, a nagykutyák ügyeskedésébe, a nemzetközi és hazai kiszolgáltatottságba. Ahogyan az ellene való tiltakozás az utópiába. Az elitek, a politika, a szakszervezetek, a demokrácia, a szabadságjogok, a nyilvánosság, amely ennek minőségén bábáskodhatna, alkalmatlan feladata ellátására, sőt az elsők közt veszi ki részét a piaci hazugságok mögötti úri muriból. A „piac” ideológiája az emberek számára elfogadhatatlan és használhatatlan. Egyetemben a piacellenes forradaloméval.

Nem arról beszélünk, hogy a kelet-európai társadalmak is részévé váltak a nyugati típusú kapitalizmusnak, amely – Baudrillard-tól Baumanig számtalan formában leírták már – a „fogyasztói társadalom” mechanizmusai alapján működik. Legfőképpen azért, mert a társadalom tagjainak az életében központi helyet foglal el a fogyasztás, illetve mert a gazdaság célja nem meglévő szükségletek minél nagyobb kielégítése, hanem állandóan új szükségletek felkeltése. Illetve, hogy a hagyományos társadalmi integráció közegei megváltoztak, a munka és iskola helyett a megvásárolható identitások és imázsok irányába tolódtak el (Bauman 2005; Schulze 1998; Baudrillard 1998). Nyilván ennek is komoly ideológiai hatásai vannak. Azonban mi a társadalom és önértelmezés általános ideológiai keretében jelentkező markáns különbséget próbáljuk megragadni, amikor a „piaci” és a „fogyasztói” gondolkodásmódot állítjuk egymással szembe. Mert éppen itt ragadható meg a hazai társadalom sajátossága, hogy csak utóbbiban látta a lehetőségét az újkapitalizmushoz való alkalmazkodásnak, amely ráadásul megvédeheti az előbbivel szemben is. Ebben a meggyőződésben azok a rétegek és csoportok is osztoznak, amelyekre a piaci alapú modernizációs ideológia támaszkodni akart. A mobilizációs és aktív rétegek éppen úgy gyanúval tekintenek a versenyre, a tehetségre, a kreativitásra, az autonómiára, az ötletre és az újításra, a nyilvánosságra és az érdekvényesítés demokratikus módjaira. Nem mintha nem szívesen állítanák ezeket gondolkodásuk középpontjába, hanem mert úgy vélik: ha nekik ezek mentén kell cselekedniük, azzal számukra vállalhatatlanul megnő a kockázat azokkal a szerencsésekkel szemben, akik „náluk följebb” nem kényszerülnek erre rá, s így éppen a piaci elvek szerint kerülnek végzetes hátrányba. A piaci és antikapitalista ideológiai konfliktus mezőjéről a magyar (és kelet-európai) társadalmak derékhadra is kivonult; s vele együtt az ezek valamelyikét reprezentáló politikából és nyilvánosságból is. Ellenben kiépült a fogyasztás körül egy komplex és a társadalom minden problémáját érintő ideológiai mező, amely a hazai kapitalizmus értelmezését is jelenti a társadalom többsége számára – beleértve a mobil, kezdeményező rétegek tagjait.

Eköré épül az emberek szabadságfogalma éppen úgy, mint előrejutási elképzeléseik. A fogyasztói ideológia nem a versenyben, a piacon való helytállást tekinti a fő célnak, aminek jutalmi számtalan formában jelentkeznek – a konzumerizmus magasabb fokában is. Hanem a célok reális kijelölésében hisz saját aktuális eszközei, lehetőségei számbavételével. Azt vallja: mondd meg, mit akarsz, és bármilyen eszközzel szerezd meg a rávalót. A fogyasztói ideológia tehát leginkább abban különbözik a piacitól, hogy az általa

reprezentált kapitalizmusban nem *a gazdasági–munkaerő-piaci–önmegvalósítási siker számít az emberi sikernek* a maga társadalmi, életmódbeli, élmény és fogyasztási bizonyosságával. Hanem a gazdasági-munkaerői pozíció csak az egyik lehetséges eszköz *a fogyasztás és felhalmozás növeléséhez, amit az emberi-társadalmi siker szinonimái, az önmegvalósítás és élményszerzés elsődleges terepei*. Alapja tehát még legcsöpögősebb és idillisztikusabb önbecsapásaiban sem a középosztályi verseny*társadalom*, hanem a mobilizálódó fogyasztó *egyén*. A tömegkultúra szegényes és provinciális változata is ezt erősíti régióinkban, amely az emberi kapcsolatok mintájaként szolgál, a reklám az egyéni és kisközösségi célok és idillek forrása (amit csak a családi tradíció birkózhat le), a társadalmi-egyéni problémák megoldásának irányát pedig a kispolgári nézőpontok és pozíciók körül kialakuló széles társadalmi konszenzus jellemzi. A kapitalizmus nem a versenyképesség, karrier, önmegvalósítás, kreativitás (persze jobbra hamis) – hanem a felhalmozott tulajdon, szabadidő, szórakozás és birtoklás rendszere. Amelynek fő terepe nem a piac és a civil nyilvánosság – hanem a pláza és a magánélet. A felhalmozás minden áron; de azzal a kiegészítéssel, hogy aki ebben nem sikeres, annak is biztosítva lesz az elegendőnél több és folyamatos mennyiség az egyéni-társadalmi célokból. Azzal a hamis biztonságérzettel, hogy a fogyasztás „osztálytársadalma” maximum a Tesco és a Kaiser’s között szakad majd. Ahol igazodási mintaként ennek bizonyításaként a celebek és a bulvárlapokban bemutatott életmódelitek jelennek meg.

A fogyasztói ideológiában nincsenek jobb- és baloldaliak, s csak az aktuális divathoz képest konzervatívok és liberálisok. A társadalmi ideológiává terebélyesedett fogyasztói ideológia demokratikus, mert azt hirdeti, hogy mindenki ügyeskedhet, mindenki karriert futhat be, mindenki lehet okos és szép, sikeres és divatos, ugyanazok a szabályok vonatkoznak mindenkire „alul” és „felül” – legjobb példája ennek a minden rétegben dülő hihetetlen méretű latens prostitúció. A „piaci társadalom” helyett a „fogyasztói társadalom” víziója jelenik meg a kisember számára: a Jean Baudrillard által leírt mágiikus fogyasztás hitvilága mentén a kielégülést, az eksztázist, a felengedést, a varázslatot és a módosult tudatot keresi magában a vásárlásban éppúgy, mint az élet minden területén. A felhalmozás pedig ennek eszközeit növeli meg, akkor is, ha ki se használja őket; szemben a kelet-európai rögválóság sanyarú, szörnyű és problémás hétköznapjaival.

A LÉLEGEZTETŐGÉPEN TARTOTT KAPITALIZMUS

Így nálunk a céges alkalmazott és főnöke nem érdekellentétben áll, mint a piaci ideológia versenytársadalmában, hanem érdekközösségben: hiszen ha a cégnek jól megy, akkor fog mindkettőnek jól menni – ellenkező esetben egyik a csőd, másik a munkanélküliség rémétől fenyegetve veszti el a fogyasztás felhalmozási és élvezeti versenyében az előrelépés lehetőségét. A fogyasztás körüli ideológiai mezőben mindenki osztozik a középosztályi praktikákban, függetlenül tényleges társadalmi helyzetétől, mert ezek az eszmék jelennek meg a fogyasztói Kánaánba jutás garanciáiként. Nem véletlen, hogy celebjaink és a médiában hangvívó elitjeink ténylegesen még felső középosztálybelinek is csak ritkán

nevezhetők. A kereskedelmi médiák és a reklámozók jóval előbb ismerték ezt fel, mint az értelmiség: a „tényleges társadalom” a többség számára felülről a városi fogyasztói középosztállyal kezdődik – innen kerül ki a főnök, az ismerős, a sikeres kényszervállalkozó, a sarki zöldséges, a médiapéldakép, az általuk ismert úgynevezett kultúrlények (a Heti hetes elitje), a karrierszakmák irigylésre méltó munkavállalói, a reklámok és a menő hazai szappanoperák karakterei, a műsorvezető és a híres emberek egyaránt.

És persze a fogyasztói ideológia ezen válfaja ezért mérhetetlenül konform, amennyiben a kelet-európai valóságot adottnak veszi – hiszen az eltelt két évtized arról szólt, hogy ez az ideológia az emberek mindennapi életében nagyon is konkrét és működő praktikus megoldások és normák sokaságával párosult. Egy nem piaci kapitalizmus lélegeztetőgépen tartva, amelynek fenntartása mindenkinek érdeke; mert a fogyasztói ideológia egész gyakorlatával és tudatvilágával csak ezen az alapon folytatható. Az emberek egy olyan kapitalizmus képét látják maguk előtt *(és egy olyan kapitalizmus fenntartásában érdekeltek – függetlenül attól, hogy ez mennyiben létezik ténylegesen)*, amelyben van nagyot szakító szórakoztatóipar és divatcikk-kereskedelem, lefosztható állam, saját értékfőbűntetőkét realizáló multik, informális kapcsolatokról és ügyeskedésből élő vállalkozók, kölcsönös szívességek és bartellek, speciális és értékesíthető egyéni adottságok, bürokratikus szemléletű munkamorál és olyan középosztálybeli, nagyvárosi, fiatal munkavállalók, akik néhány egyszerű mező kitöltésével az önéletrajzukban minden konkurencia nélkül jutnak álláshoz egy minőségi munkaerőhiányban szenvedő félperifériális gazdaságban. Van kereskedelmi tévé, ami reklámoz és kitölti a szabadidőt, mintát ad és fő társalgási témákat szolgáltat a komoly dolgok helyett, amikhez nincs közünk. No és persze milliók vannak, akik beleszorulnak a depriváltságba, az inaktivitásba, az értelmetlen képzésekbe és iskolákba, az öregségbe és betegségbe, a háztáji ügyeskedésbe. És elitek, amelyek valahol igen távol intézik saját ügyes-bajos dolgaikat. Vagy „magánemberként” – ez ideológiai agóniánk igazi abszurditása – maguk is osztoznak a hivatalos nem észlelt, nem felvállalt és nem elfogadott gondolkodásmódban. De „cserébe” nincsenek az osztályviszonyokat bebetonozó nagytőkések, nincs az erősek és külföldiek feltétlen győzelmét hozó verseny, nincsenek világos büntető és jutalmazó mechanizmusok, amelyekhez a társadalom többsége nem tudna sikeresen alkalmazkodni, nincs tényleges bekapcsolódás a globális folyamatokba (ahol nem lehetne akkora súlya senkinek, mint idehaza elszigeteltségünkben), s nem feltétlen érték a kreativitás, a tehetség, a szorgalom, amely felülírhatná évszázados sikereinket az informális kapcsolatépítésben és az ügyeskedésben. Mindez azon az össztársadalmi konszenzuson alapul, hogy csak addig lehetünk sikeresek egy globális fogyasztói társadalomban egyéni mobilizációs pályáink nyitva hagyásával, ameddig ezek a mobilizációs utak nem a kapitalizmus vastörvényei mentén szerveződnek. Ameddig a kapitalizmus kulisszái mögött azt tehetjük, amiben tradicionálisan előnyünk van, mi vagyunk a legjobbak. A hazai újkapitalizmus azért is olyan könyörtelen, mert olyan kényszereket jelent, amelyeket a társadalom egésze igyekszik elkerülni, miközben az erősek gátlástalanul kihasználják a kényszerek által számukra az adott pillanatban kínált lehetőségeket is.

Az elmondottak persze csak a fogyasztói ideológiát a piaci és mások helyére (és nem mellé, mint nyugaton – ahol a társadalom tagja magát piaci munkavállalónak, politikai szereplőnek, civilnek, a nemzet tagjának, barátjának, vallásosnak, egyéniségnek, alternatívának stb. tekinti, amellet, hogy fogyasztó és kispolgár) állító népszellem alapvonalai, amelyről azért, valljuk be, nem tudunk valami sokat. Azonban ahhoz éppen eleget, hogy észrevegyük: *a kormányzati reformok az eltelt hónapokban a fogyasztás körül össztársadalmi méretekben kiépült ideológia pozícióit súlyosan veszélyeztették volna, ezért vívták ki ezt a hihetetlen méretű társadalmi ellenállást.* A neoliberális politika ugyanis megkísérelte a fogyasztás helyett a verseny és a hatékonyság (a piac) kérdését a középpontba állítani, ezzel azonban azt sugallta a társadalom tagjainak, hogy minden, ahogyan az eltelt két évtizedben éltek, veszélybe kerül. A kormányzat a semmi nincs ingyen, az öngondoskodás elve nevében indított offenzívát, nem észrevéve, hogy a társadalom többsége éppen ezek mentén építette ki saját praktikáit, mechanizmusait, s mozog közöttük otthonosan. (A hazai neoliberális elitek tagjai máig nem értik a különbséget aközött, ha egy piacban és versenyben hívő társadalomtól kérdezzük, hogy szükség van-e államra, vagy ha egy államban és fogyasztásban hívőtől ugyanezt – aki csak úgy tudja értelmezni, hogy szükség van-e versenyre és piacra. . .) A magyar társadalom inkább a hálapénzt választja, ha eltűnéséért (amit mindenki kíván) az évtizedek alatt kialakult társadalmi gyakorlattal kellene fizetni. S még ennél is jobban utálja, ha saját fennhatósága alól akarja a pénzt kivenni a „politika”, amelyre annak nincs érvényes jogosítványa, és amire nem is akar rálátást és beleszólást. Hiába ígérte tehát a gazdasági fellendülés a gazdagság és a fogyasztás még magasabb szintjét, erre a társadalmi rétegek egységfrontban mondtak nemet, annak nevében, hogy az számukra túl bizonytalan a széles értelemben vett fogyasztói ideológia és annak társadalmi gyakorlata felszámolása árán.

A hazai ideológiai agónia márpedig ezen a ponton könnyen végzetes társadalmi válságba csaphat át, ha nem vigyázunk. Ugyanis nem egyszerűen arról van szó, hogy az elitek és a nép között felszámolódott mindenfajta erkölcsi, politikai és mentális kapcsolat. Hogy az elitek képtelenek szembenézni a kialakult helyzettel. Hogy elvesztették az emberek bizalmát. Hanem arról is, hogy a társadalom a politika, a gazdaság, a piac, a nyilvánosság terepeiről és vitáiból, alakításából és reflektálásából „kivonulva” egy olyan területet sajátított és terjesztett ki ezek pótlékává, ahonnan lehetetlenség tényleges problémákat felvetni és megoldani. Ez az elitellenes pozíció önveszélyes, és egy mérhetetlenül félrecsúszott társadalomtorzulási irányt állandósít. Mert persze nyugaton is ontják a társadalomtudósok azokat a műveket, amelyek a fogyasztás világnézetének romboló hatásáról szólnak a hagyományos liberális és racionális kapitalizmusokban. Elegendő a mérhetetlenül széles paletta néhány bestsellerére figyelni ötletszerűen. Robert D. Manning (2003) nagyszerűen mutatja be, mi lesz a piaccal, ha az emberek még azelőtt akarják realizálni piaci sikereik jutalmát, mielőtt megküzdöttek volna érte; Stephen J. McNamee (2004) arról értekezik, hogy az amerikaiak már túl rizikósnak találják a tehetség és kreativitás útján történő nagy kiemelkedés eszméjére épülő kapitalizmust, és inkább a biztosat részesítenék előnyben; Mary F. Rogers pedig feleleveníti azt a régi aggodalmat, hogy a konformista imázások

korában mi lesz a régi piaci értékekkel. A fogyasztói társadalom ideológiai hatásai nyugaton is veszélyeztetik a hagyományos piaci társadalom értékeit és normáit, persze a társadalomkritika, az autonómia, a közösségiség, a szolidaritás értékeivel egyetemben. De egyetlen hagyományos piaci társadalomban sem fordulhat elő, hogy az emberek a fogyasztást a piac-, a politika-, a civiltársadalom- és az elitellenesség eszközeinek tekintnék. A fogyasztás körül kiépülő ideológiákat a piaci, demokratikus és szabadságelvek *ellenében* fogalmaznák meg – maximum utóbbiakkal nem túlzottan törődve. *Magyarországon (és Kelet-Európában) megfogalmazódik egy olyan „ellentársadalom” víziója az emberek világképében, amely teljesen kiszolgáltatja magát a divatnak, a fogyasztói felhalmozásnak és mágikumnak, a szórakoztatóiparnak, az ellentmondásos viszonyokba való beletörődésnek, ügyeskedésnek és egy teljesen hamis középosztályi morálnak és gyakorlatnak. És azt gondolja, ezekkel mindent megoldhat, amire az elitek szerint a politikát, a kultúrát, a civil társadalmat, a demokráciát, az igazságos versengést, vagy éppen a szolidaritást és érdekérvényesítést kellene használnia.* Ezzel olyan mélyfolyamatokat indít el és erősít fel, amelyeket már nem csak saját érzeink eltorzulása, a néptől való eltávolodásunk tesz kezelhetetlenné. Ideológiai agóniánk oda vezethet, hogy fent is, lent is tehetetlenné válunk.

A TÖRTÉNELMI FETISZMUS ELLEN

Valószínűleg igaza van Laki Lászlónak, az egyik legkritikusabb hazai szociológusnak, amikor azt írja egy helyütt: „...gyanúnk szerint még a rendszerváltó politikai osztály mérvadó része – egy-két kivételtől eltekintve – sem rendelkezett a reálviszonyokkal adekvát kapitalizmusképpel: sem a korabeli fejlett kapitalizmusokat, sem a kialakítandó magyar újkapitalizmust, sem a két fejlettség közti aszimmetrikus függőségi kapcsolatokat illetően”. Ahogyan abban is, amikor azt feltételezi, hogy ez a helyzet a jelen problémáit, a kortárs kapitalizmus és a hazai társadalom viszonyait illetően sem változott sokat. Mindannyiunknak be kellene látnunk azonban végre: ideológiai agóniánk felszámolásához egyetlen lépéssel sem juthatunk közelebb, ha nem ismerjük fel azt az okot, ami a politikai-szellemi elitek társadalmi szürke hályogának végső stádiumához elvezetett (Laki 2007). Mert begyűjthetjük a legmodernebb nyugati társadalomelméleteket, felírhatjuk a legnagyobb eszméit, ideológiai, morális célokat zászlónkra, megtanulhatjuk a modern politika- és kampánycsinálás csínját-bínját, felvértezhetjük magunkat a legsikeresebb szakpolitikai modellekkel, kormányzati trendekkel, vagy akár a legmélyebb kutatásokat végezhetjük a magyar társadalom állapotát illetően; mindenkinél jobban ismerhetjük a globalizáció természetét, a félperiféria kényszerpályáit, az EU lehetőségeit, a jövő veszélyeit, amiket már ma elháríthatunk – a nyugdíj, az egészség, az élelmelés, a környezetvédelem terén; rendelkezhetünk elméletekkel a holnap kapitalizmusáról, a munka világáról, a jövő emberének életéről és szükségleteiről; és még azt is tudhatjuk, mire vágynak ma az emberek – mindez mit sem fog érni, ha ismereteinket nem tudjuk egészen másra használni, mint az átmenet eltelt két évtizedében.

A politikai és értelmiségi elitek jelenleg egy végzetes történelmi tévedés áldozatai: *úgy vélik, hogy saját aktivitásukkal* – nevezzük bár a rendszerváltás programja

folytatásának, felzárkózásnak, strukturális reformoknak, a globalizáció kényszereirez való sikeres alkalmazkodásnak, a politika modernizációjának, vagy akárhogy – *a magyar társadalmat eljuttathatják egyik pontból a másikba, megtudhatják a megoldásokat döntő kérdéseinkre. És nem veszik észre, hogy tevékenységük csak voluntarista, társadalomidegen, forradalmi aktusnak tetsző erőszakos kísérlet lehet, amely éppen hogy széttöri a mégoly ellentmondásos evolúciós és organikus fejlődési elemeket, leszavazza a társadalom saját aktivitását és ideológiáit, leszerel, védtelenné tesz, elnyom és megbénít.* Ráadásul kivívja a passzív rezisztencia olyan formáját, amely együttműködés hiányában nem csak a vezetés ellehetetlenítéséhez vezet, de a helyzetünket magyarázó hivatalos-tudományos-értelmiségi ideológiák azonnali kiüresítéséhez, kulisszává változtatásához, lényegyet eltakaró kódosításához.

Ideológiai agóniánktól és válságunktól való „megszabadulásunk” nem egyszerűen annyit jelent, hogy viszonyítási pontjainkból, eredetmitoszainkból, legitimációs törekvéseinkből, célmeghatározásainkból kitöröljük az 1989-es dátumot, hogy az elmúlt időszak és az elkövetkező periódus történéseit és tetteit nem az ancien régime-mel való szakítás folyamatában értelmezzük. A fő ellenfél legyőzése nélkül semmire sem jutunk. Hiszen az átmenet maga is csak egyetlen eleme annak a sajátos kulturális jelenségnek, amelytől megszabadulásunk immár az új demokrácia szempontjából is alapkérdésnek tekinthető, s amelyet „*történelmi fetisizmusnak*” nevezhetnénk. A történelmi fetisizmus ott lapang kiemelt évszámainkban, választott origópontjainkban, mintának tekintett eseményeinkben. 1848-ban, 1920-ban, 1949-ben, 1956-ban, vagy éppen 1989-ben a következő évtizedek számára, függetlenül attól, hogy a társadalom valójában hogyan is viszonyult ezekhez, egyáltalában részét képezték-e alapmotivációiknak és politikai szerepvállalásuknak. De megjelenik a történelmi fetisizmus példaképeink „*felmagasztalásában*”, a jelen korszak valamely elemének mágiikus középpontba állításában, programjaink és céljaink kényszeredet-ten sorsdöntőnek való beállításában (Papp 1988).

Így véltük mindent megoldó eszköznek Petőfi szellemének megőrzését, a kiegyezés korának haladáseszményét, a revíziós politikát, a proletárforradalom megalkuvás nélküli végigvitelét, vagy éppen a kommunistátlanítást, vagy ahogy a rendszerváltó reformfolyamat végigvitelét véljük napjainkban. A politikai fetisizmus hatja át fogalmainkat és jelszavainkat, nem véletlen, hogy ünnepeinken csak a szavak és a kulisszák változtak, a lényeg ugyanaz maradt. A szabadság, a demokrácia, a magyarság, a verseny – és még sorolhatnánk – olyan negatív jelentéstartományokat olvasztottak magukba, hogy ma már csak arra használhatjuk őket, hogy megbélyegezzük és kirekesszük a szabadság ellenfeleit, a diktátort, a nem magyart, vagy a tervgazdasági-paternalista világ iránt nosztalgikus ellenfeleinket. De éppen ez a történelmi fetisizmus lényege: a hit abban, hogy csak a min-ták, előképek, célok, programok, korszakok, jelszavak teljes megvalósulása és beteljesülése képes elhozni a várva várt „jobb és más” világot. A történelmi fetisizmus a „nem állhatunk meg félúton” üzenetével tehát éppen azért olyan hatásos politikai kultúránk újbóli és újbóli hatalmába kerítésében, mert minden cselekedetet és visszásságot eltakar, és minden együttműködés és egyetértés megkövetelését igazolja.

A történelmi fetisizmus a tényleges szembenézés elmulasztása egy minden lényeges kérdést megoldó elem felmagasztalásával. Húsz esztendővel a rendszerváltás aktusa után persze megint meg kell tapasztalnunk a történelmi fetisizmus evidens következményeit: a történelmi fétisből való kiábrándulás során magasba emelt politikai, kulturális, technokratikus, ideológiai, morális fétisek kusza láncolatát. A történelmi fetisizmus valamely konkrét tartalma (vagy tartalmi) által eluralt politikai-társadalmi rendszerek agóniájáról és bomlási folyamatáról van szó – amit furcsa módon éppen legújabb korszakunk fő ideológusai tapasztaltak meg a korábbi évtizedekben, mégis áldozatul esett „saját” rendszerük. Az eredmény a történelmi-politikai fetisizmus egyre mélyebb és kritikátlanabb kontraszelektív mellékhatásainak hosszú sora. Ezek nagy része abból ered, hogy miközben mindenki a fétis nevében lép fel, aközben tetteiket nem lehet megítélni addig, ameddig nem tekinthetünk rájuk vissza a végcél pillanatából. Ebbe a „résbe” furakodnak bele a középszerű elmék, a szerencselovagok, a köpönyegforgatók, a karrieristák éppen úgy, mint az elhivatott és erőszakos fundamentalisták; mindazok, akiknek semmi helyük nem volna a politika és társadalom elitjeiben, de akik nélkül nem épülhet ki a történelmi fetisizmus gyakorlata. A bürokraták, a szellemi apologéták, a döntési helyzetbe hozott korszellemmel kompatibilis vélemények a történelmi fetisizmus közegében a csendőr és a cenzor szerepét játsszák, ők döntenek arról, kiknek van igazuk a vitában, ki kaphat pályázati pénzt, ki a barát és ki az ellenség, kit jutalmaz és büntet a fétis. Ahogyan pedig a történelmi-politikai fétis ereje és büvköre egyre inkább csökken, ahogy tartalma kiüresedik és formalizálódik, még az a kontroll is megszűnik a rendszerben, amit az elhivatottak ethosza jelent (a rendszerváltás esetében ezt láttuk a rendszerváltó értelmiség kivonulásában), s ami marad, az a látszatfetisizmus által eltakart hatalomvágy, ügyeskedés, személyes kapcsolati háló, érdekméchanizmusok, átlagosság, morális és mentális leépülés és szellemi sivárság – aminek végül a történelmi fetisizmus őszinte és manipulálható hívei maguk is a kiszolgáltatottjaivá válnak. A történelmi fetisizmus maradványai által uralt légkörben végezetül nem marad esély valódi reformra, mert a pozíciókba került személyek és csoportok lényegében se az előre-, se a hátramenetelben nem érdekeltek. Így alakul ki a nagy célok nevében megvalósított kis célok, a jövő nevében hordozott múlt, a haladásnak látszó mozdulatlanság, az aktív bénultság, a látszattevékenységek mögé rejtett lényeg hitvilága, ahol *tartalomnak kell tekinteni a formát, és ahol gyanús a tartalom, amelynek nem megfelelő a formája.*

A „FOGYASZTÁS TÁRSADALMI ÁLLATVILÁGÁN” TÚL: ÚJ POLITIKA, ELITKORREKCIÓ, EMANCIPÁCIÓ

Az új magyar demokrácia történelmi fetisizmusból születő politikai rendszere jelenleg ennek a folyamatnak igencsak a végén jár, amit csak súlyosbít a nemzetmentő, a radikális reformer, vagy éppen az EU-optimista, vagy az Amerika-barát politikai, szellemi, bürokratikus fetisizmus párhuzamos kiépülése. A történelmi fetisizmus politikai kultúrájában senki nem a megoldást, az elveket, az őszinte szembenéризést, a gondolati üresség megtörését

keresi, hanem egy újabb fétist, ami ezek ellenére is mindent megold. Ezek aztán jobbra maguk is elfedik, hogy történelmi fétisünk legfőbb megtestesítői, a rendszerváltás idejének cselekvési, gondolkodási, ideológiai sémái már csak arra jók, hogy azokat az egyre inkább tehetetlenné és kiszolgáltatottá váló „rendszerváltó” elitcsoportok a saját pozícióik és státuszuk megőrzésére használják, nagy versenyben persze azokkal, akik saját új pozícióik kiépülését remélik ezektől. Hiszen a rendszerváltás, mint politikai fétis arra épült, hogy az államszocializmus elleni harc majd „mindent megold” lényeges problémáink közül. Ha ebben húsz évvel az átmenet után csalódnunk kellett, akkor 1989 mint kiindulópont már régen átalakult, akár beismerjük, akár nem. Egy darabig próbálhatjuk régi fétiseinket – mint Orbán – vagy az egészen újakat – mint Gyurcsány – élőnek láttatni, de nehéz lesz velük sokáig eltakarni, hogy szellemi-politikai elitjeink, amelyek korábban a sor elején mentek, mostanra végérvényesen elvesztették tájékozódási pontjaikat.

A jelenséget, amely a hivatalos Magyarországot – a politikától a médiáig, az egyetemekig, a kultúra világáig – hatalmába kerítette – *a kurializáció jelenségét* – nagyszerűen írja le Norbert Elias (2005) „Az udvari társadalom” című könyvének elitszociológiai fejtegetéseiben. Arról a változásról van szó, amikor egy korábbi szituációban központi szerepet betöltő rétegek egy későbbi szituációban, amely elvileg annak folytatása, háttérbe szorulnak, vagy meg kell osztaniuk vezető szerepüket – s ezért nosztalgikus és romantikus köntösben jelenik meg számukra a régi időszak. Ami nem csak egyértelműbb és nagyszerűbb viszonyok és kérdések ideje volt, de szabadabb, kötetlenebb, tisztább, természetesebb és reménytelibb korszak is. A rendszerváltó elitcsoportok éppen így siratják illúzióikat és saját aranykorukat, mintha a korcs utódok és a rögválóság nehézségei nem az ő tevékenységükből erednének, vagy nem lettek volna már meg akkoriban is. Ezért – meglévő tekintélyüket felhasználva – az akkori ethoszt, célt, viselkedést, ideológiát állítják követhető sémaként a jelen elé is. Esetünkben a rendszerváltás (vagy még régebbi időszakok) történelmi fetiszizmusának romanticizálása lesz jelenlegi időszakunk kötelező elemévé. S ha van a magyar demokráciának saját megújulása szempontjából végletesen borús jelensége, akkor az nem más, mint hogy a potenciális elleneltek vagy maguk is ezt a sémát követik valamely régebbi történelmi fétis „imádata” során, vagy éppen maguk is osztoznak a jelen fetiszizmusának valamely jellemzőjében. A „második rendszerváltást”, alkotmányozó nemzetgyűlést, magyar Magyarországot követelő szélsőjobb éppen úgy fetiszizta és éppen úgy a múltba réved, mint a régi idők forradalmi iránt nosztalgikus népi politikát, szociális felelősségvállalást, szocialista átalakulást remélő antikapitalista-posztkommunista baloldal. A rendszerkonform „antiglobalista”, „liberális”, vagy éppen „yuppinemzedékek” pedig jobbára antikommunisták, szabad demokraták, nacionalisták, vagy éppen piaci fundamentalisták és reformpártiak, karrieristák, és az új világ esélyeit akarják; csak radikálisabban követelve azt, ami a rendszerváltó rendszer történelmi-politikai fétiseiből számukra mindent visz.

A történelmi fetiszizmus elleni harcot a nevében minduntalan „leértékelt” társadalom felértékelésével kellene kezdenünk. Mégpedig ennek olyan módjával, amely nem elégszik meg az organikus és autentikus nép, a jövőnket dicső múltunkkal egyesítő nemzet, a kulturális, erkölcsi és mentális erőnket jelentő magyarság, a jég hátán is megélő,

kreatív és ügyes átlagember, a szabadságvágyó kelet-európai vagy éppen a szegény és kirekesztett potenciális lázadó zsánerképeivel. Szembe kell néznünk a társadalom szabadjára engedett ideológiai folyamataival, akár tetszik nekünk a tartalma, akár nem. *Hadat kell üzeni azoknak az elitcsoportoknak és értelmiségi-szakértői köröknek, akik erre képtelenek.* Tudomásul kell venni, hogy éppen az elitek, a szellemi élet, a civil társadalom, a politika állapota vezetett ide – nekünk is osztoznunk kell a felelősségben. A társadalom hihetetlenül torz és zavaros ideológiai és önismereti állapotán nem változtathatunk, ha erőszakkal megpróbáljuk átnevelni, ha lehülyézzük, ha teljesen utópikus dolgokat állítunk eléje. A magyar társadalom csak önmagát értékelheti újra fel – s ennek során szükségszerű lesz, hogy a kispolgári fogyasztói ideológia alól, rétegtől és kultúrától függetlenül, a társadalom tagjai számtalan módon emancipálják magukat. Ehhez az kell, hogy észrevegyék: a pláza, a magánélet, a szabadidő és szórakozás, a tömegkultúra szférái mellett (esetleg helyett) más területeken is érdemes jelen lenni. Más területekre is be kell vonulniuk. Ez egy hosszú folyamatnak ígérkezik persze. De ahogyan Marx (1962 [1842])a mérhetetlenül torz, elmara-dott és reménytelen „politikai állatvilágról” – kora porosz szellemi viszonyairól, a bürokratak és kispolgárok közéletéről – azt gondolta hajdanán, hogy rögvest megváltozik, mihelyt az emberek rájönnek, hogy többre van igényük, mint amit elhitetnek önmagukkal a valódi viszonyok ismeretének hiányából eredően, úgy mi is reménykedhetünk: *a politika, a kultúra, a nyilvánosság, a civil társadalom, a kritikai reflexivitás, az életmód, az emberi kapcsolatok, a célok és értékek, a megoldások és ötletek, a szolidaritás és közösség új útjainak felmutatásával, az embereket ma érintő kérdések máshogy kezelésével vagy helyettesítésével ablakot nyithatunk a fogyasztás „társadalmi állatvilágából” kifelé egy másik valóságba.* Az emberek tágabb és sajátabb valóságába – ami egy egészen más minőségű társadalmat feltételez.

- A történelmi fetisizmus felszámolásához le kell mondanunk arról az évszázados vágyunkról, hogy problémáinkat és ellentmondásainkat meghaladjuk, tehát átkerüljünk, kiszakadjunk, továbbhaladjunk egy olyan „dimenzióba”, egy olyan szintre, amelyben azok nem érvényesek, nem léteznek vagy maguktól felszámolódnak.
- A történelmi fetisizmus felszámolásához el kell fogadnunk, hogy tartósan egy olyan társadalomban kell élnünk, amelyet radikális egyenlőtlenségek és esélykülönbségek szabdalnak, s amelyben a politika feladata éppen ezek elismerése mellett legitim igazságossági és egyenlőségi normákat érvényesíteni.
- A történelmi fetisizmus felszámolásához bele kell törödnünk, hogy következő évtizedeinkben nem csökken kiszolgáltatottságunk – mint azt a Szovjetunió összeomlásakor véltük –, nem old meg mindent sorsunk saját kezünkbe vétele. Hanem erre éppen a nemzetközi és globális tendenciák iránya kényszerít bennünket. S aktivitásunk tétje, hogy a külső függőségek és kényszerek ellenére és azokat meglovagolva mennyiben vagyunk képesek olyan társadalmi-gazdasági és politikai rendszert, olyan kultúrát és tudományt létrehozni, amely a „sajátunk” is egyben.
- A történelmi fetisizmus felszámolásához szembe kell néznünk azzal, hogy hosszú távon is párhuzamosan lesznek jelen a sikeres és haladó, illetve a válság- és

agonizáló tünetek a hazai gazdasági-társadalmi-szellemi-politikai életben. S ezeket nem lehet sem egymás rovására kiegyensúlyozni, sem pedig olyan megoldást kitalálni, amely mindent átbillent a pozitív oldalra.

- A történelmi fetisizmus felszámolásához el kell fogadnunk, hogy hosszú távon nem leszünk képesek és nem lesz lehetőségünk egyetlen társadalommá „összeállni”, a különböző miliók meghatározottságai, a kulturális fragmentálódás, a különböző érdekérvényesítési képességek és az egyre inkább elkülönülő élettek azt eredményezik, hogy intézményesül a félperiferiális társadalmak kasztosodása, amely persze még mindig jobb, mint a harmadik világ nyílt osztály- és rétegkonfliktusai.
- A történelmi fetisizmus felszámolásához meg kell barátkoznunk azzal a ténnyel, hogy együtt fognak létezni olyan szereplők, amelyeknek a mind radikálisabb és erőszakosabb megoldások irányába kell elmozdulniuk, és olyanok, amelyek a centrum meg erősítésében, a rend, biztonság, nyugodt gyarapodás feltételeiben érdekeltek.
- A történelmi fetisizmus felszámolásához helyére kell tennünk a radikális kritika, a forradalom, a lázadás hatókörét, mert ellenkező esetben ezek inkább romboló, mint építő erőt jelentenek. Régi mítoszainkkal ellentétben nem ezek teremtik meg az esélyt, hogy végre leszámoljunk, felszámoljunk, kiiktassunk és megszüntessünk. Éppen ellenkezőleg: esélyeink és lehetőségeink, megoldásaink és társadalomszervezésünk kudarca és hiánya az, ami elvezet a lázadáshoz, forradalomhoz, radikalizmushoz. Egy olyan globális légkörben pedig, amely nem kecsegtet működőképes forradalmi alternatíva megteremtésével, öngyilkosság ilyenben gondolkodunk.
- És végül: a fetisizmus feladását csak úgy valósíthatjuk meg, ha szakítani tudunk mind az elitek, a szakértők, a politikusok, az értelmiségiek útkijelölő szerepében hívó álmodernizáció, mind pedig a népet minden kérdésben autentikusnak és felülbíráhatatlannak tekintő áldemokratikus elképzelésekkel. És hajlandók leszünk egy ténylegesen sokszínű, plurális, sokszintű és nyitott érdekszférát, nyilvánosságot, civil társadalmat és nagypolitikát csinálni, együtt az emberekkel.

Mindez nem jelenti azt, hogy le kell mondanunk a jelenlegi status quo radikális megkérdőjelezéséről. Éppen hogy ezt teszi elkerülhetetlenné. A magyar demokrácia reformja és a társadalom és a politika, a nép és az elitek közötti szakadék és ellenségeskedés eltüntetése mindaddig nem lehetséges, ameddig nem tudunk szakítani történelmi fetisizmusunkkal, s persze politikai képviselőikkel. A rendszerváltás alóli felszabadulás tétje és alapja a történelmi fetisizmus világtörténelmi szemétdombra hajtása volna. Ennek elsődleges és legfontosabb jellemzője, hogy *szakítunk a történelem és a politika eddigi szemléletével*. A történelmi sorskérdésekben és politikai nagy tettekben és kényszerpályákban „gondolkodás” helyett tényleges adottságaink és problémáink elismerésére volna szükség. El kellene fogadnunk végre: nincsen olyan történelmi folyamat, amelyhez „csatlakozva” eljuthatnánk egy posthistoire Kánaánba; ahogyan Fukuyama liberális demokráciája sem vált mennyországgá számunkra. A globális tér válságai és kihívásaira adott egyetlen

válaszunk, vagy azok semmilyen kombinációja nem oldhatja meg problémáinkat; sőt: valószínűleg csak megsokszorozza majd azokat. S bármennyire is ne tessék nekünk ez a „peszsimista” forgatókönyv, itt és most nem engedhetünk sem a „beilleszkedés” konkrét tetteire vágó, sem a „forradalom” globális hullámát remélő csábításának. Mert így magunk is csak részei maradhatunk szellemi agóniánknak, nem feloldói.

Kelet-Európának végre meg kellene találnia önmagát. Nem a megérkezéshez. Hanem az elinduláshoz.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Baudrillard, Jean (1998): *The Consumer Society: Myths and Structures*. Thousand Oaks: SAGE Pub.
- Bauman, Zygmunt (2005): A munkaetikától a fogyasztás esztétikájáig. *Replika* no. 51.
- Dahl, Robert A (1996): *A pluralista demokrácia dilemmái*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Elias, Norbert (2005): *Az udvari társadalom. Az udvari társadalom: a királyság és az udvari arisztokrácia szociológiai jellemzőinek vizsgálata*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Laki László (2007): *A legújabb magyar rendszerváltás és eddigi teljesítménye*. Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete.
- Manning, Robert D. (2003): *Credit Card Nation*. New York: Basic Books.
- Marx, Karl (1962 [1842]): *Levelek a „Deutsch–Französische Jahrbücher”-ből*. MEM. 1. p. 339. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.
- Mcnamee, Stephen J. (2004): *Meritocracy Myth*. Lanham: Rowman & Littlefield.
- Papp Zsolt (1988): *Kormetszetek*. Budapest: Kossuth Kiadó.
- Schulze, G. (1998): A Német Szövetségi köztársaság kulturális átalakulása. In: *A kultúra szociológiája*. Szerk.: Wessely Anna. Budapest: Osiris Kiadó.
- Szabó Máté (2003): A „nép” és az „elit” populista szembeállítás, mint mobilizációs keréttértelezés (frame) Magyarországon 1989 előtt és után. *Politikatudományi Szemle*. Vol. 4. p. 143–166.
- Szerdahelyi István (2005): *A sosem létezett szocializmus*. Budapest: Eötvös Kiadó. p. 35.
- Tamás Gáspár Miklós (2005): Van-e a népnek jövője? *Mozgó Világ*. Vol. 4.
- Thoma László (1995): A hatalom szerepavara. In: *Alternatívák nélküli társadalom*. Thoma László (szerk.). Budapest: Gondolat.